

جایگاه خانواده در تشیع

نرگس اسماعیلی^۱

چکیده

خانواده به عنوان بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی در مکتب تشیع، نقش حیاتی در شکل‌گیری هویت فردی و اجتماعی فرد دارد. این مقاله به بررسی جایگاه خانواده در تعالیم اسلامی و به‌ویژه مکتب تشیع می‌پردازد. نکته حایز اهمیت این است که با توجه به تغییرات اجتماعی و فرهنگی در دنیای معاصر، نقش خانواده در حفظ و انتقال ارزش‌های اسلامی به نسل‌های جدید با چالش‌های مخربی مواجه شده است که اگر درمان نشود سبب خسارت‌های جبران‌ناپذیری می‌شود، هدف اصلی این تحقیق، تبیین اهمیت جایگاه خانواده در تشیع و بررسی عوامل فروپاشی خانواده و ارائه راهکار برای استحکام و تقویت بنیان خانواده است. اهمیت و ضرورت این موضوع در این است که هر انسانی در خانواده رشد و نمو می‌کند پس اولین محل آموزش فرد خانواده است به همین جهت لازم و ضروری است از این نهاد حفاظت کرد تا خللی در زیست انسان‌ها ایجاد نشود. این تحقیق با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و بررسی منابع دینی و علمی و با استفاده از اطلاعات کتابخانه‌ای نگارش شده است.

واژگان کلیدی: جایگاه، خانواده، تشیع.

^۱ طلبه سطح ۲، حوزه علمیه حضرت زهرا (ع). ۰۹۳۳۸۹۷۱۶۷۵.

مقدمه

خانواده اجتماع کوچکی است که ابتداء با یک مرد و زن تشکیل می‌شود، دو نفری که بناست در تکامل معنوی و رشد مادی یکدیگر مشارکت کنند و بالاتر آن که هریک کمبود دیگری را در اوج محبت و مودت جبران نمایند و چنانچه چیزی آنان را تهدید کرد و آرمانهای فکری و اعتقادی‌شان را به خطر انداخت، هر دو به دفاع برخیزند و جهت حیات و زندگی همیشگی خویش با آن مبارزه کنند و برای بقای خویش برنامه ریزی نمایند و نسل خود را دوام بخشند. قرآن کریم این اصل اساسی را با واژگانی زیبا چنین بیان می‌کند: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»^۱؛ از نشانه‌های خداست آن که آفرید برای شما همسرانی از جنس خودتان تا بدیشان آرام گیرید و میان شما دوستی و مهربانی نهاد. هر آینه در این کار برای مردمی که بیندیشند نشانه‌ها و عبرتهاست. هدف اصلی این تحقیق، تبیین اهمیت جایگاه خانواده در تشیع و بررسی عوامل فروپاشی خانواده و ارائه راهکار برای استحکام و تقویت بنیان خانواده است. اهمیت و ضرورت این موضوع در این است که هر انسانی در خانواده رشد و نمو می‌کند پس اولین محل آموزش فرد خانواده است به همین جهت لازم و ضروری است از این نهاد حفاظت کرد، تا خللی در زیست انسان‌ها ایجاد نشود. نویسنده در نگارش این مقاله از روش توصیفی-تحلیلی و با جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای نگارش شده است. تا کنون در پیرامون «جایگاه خانواده در تشیع» و مقالات و کتب بسیاری به چاپ رسیده است اما هیچ کدام به صورت مستقیم به این مهم نپرداخته است. مقاله «خانواده از دیدگاه قرآن و اهل بیت(ع)، نوشته رجبعلی زمانی، فرهنگ کوثر ۱۳۸۱ شماره ۵۴»، مقاله «رویکرد اسلام به چهار کارکرد مهم خانواده، نوشته اسماعیل چراغی کوتیانی، نشریه معرفت، شماره ۹۹» و کتاب «آموزش خانواده (هفت مفهوم بنیادی)، نوشته زهرا بابایی، ناشر: مهر و ماه ۱۳۹۵» امتیاز و نوآوری مقاله حاضر نسبت به مقالات دیگر که چند مورد هم بیان شد این است که ضمن بررسی جایگاه خانواده در تشیع، ارزش و جایگاه خانواده در غرب را نیز مطرح نموده و راهکارهای متعددی جهت تقویت بنیان خانواده ارائه کرده است. در نتایج مقاله حاضر به این موارد پرداخته شده: تبیین جایگاه آن در تشیع، نقش خانواده در تربیت نسل جدید از منظر تشیع، عوامل فروپاشی خانواده و عوامل تقویت و استحکام بنیان خانواده.

^۱. روم: ۲۱.

۱. مفهوم شناسی

از آنجا که درک درست مفاهیم الفاظ و جایگاه آنها تأثیر مهمی در فهم مطالب دارد، ارائه مبحث مستقل اما کوتاهی در این خصوص لازم به نظر می‌رسد.

۱-۱. مفهوم واژه خانواده

خانواده: [نَ / نَ دَ / دِ] (اِ مرکب) خاندان، دودمان | یگانه سازمان اجتماعی که بادوام و همگانی است و از دیرباز در زندگی بشرهای ماقبل تاریخ وجود داشته و حتی قبل از عبادتگاه و دولت و هر سازمانی که برای تمرکز فعالیت آدمی بوجود آمده است خانواده می‌باشد. در معنایی مانند: اهل خانه، اهل البیت، مجموعه افراد دارای پیوند سببی یا نسبی که در زیر یک سقف زندگی می‌کنند، هم به کار می‌رود.^۱

خانواده از نظر اصطلاحی: خانواده، نهادی است که بر پایه ازدواج مرد و زن شکل می‌گیرد و با تولیدمثل، توسعه می‌یابد. این نهاد، اساس سازندگی شخصیت انسان و مهم‌ترین عامل تکامل جامعه بشر است و از این رو، اسلام، که برنامه‌ی تکامل انسان است برای تأسیس و تحکیم این نهاد سرنوشت‌ساز و پیشگیری از فروپاشی آن، رهنمودهای بسیار مهمی ارائه کرده است.^۲

۲-۱. مفهوم واژه تشیع

شیعه در لغت بر دو معنا اطلاق می‌شود، یکی توافق و هماهنگی دو یا چند نفر بر مطلبی، و دیگری، پیروی کردن فردی یا گروهی، از فرد یا گروهی دیگر؛ ابن منظور در لسان العرب می‌گوید: ^۳ «الشَّيْعَةُ القوم الذين تجتمعوا على امر، و كل قوم اجتمعوا على أمر فهم شيعة، و كل قوم أمرهم واحد يتبع بعضهم رأي بعض هم شيعة.»^۴

و در اصطلاح به آن عده از مسلمانان گفته می‌شود که به خلافت و امامت بلافصل علی (علیه السلام) معتقدند، و بر این عقیده‌اند که امام و جانشین پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) از طریق نص شرعی تعیین می‌شود، و امامت حضرت علی (علیه السلام) و دیگر امامان شیعه نیز از طریق نص شرعی ثابت شده است. اطلاق شیعه بر دوستان و پیروان علی (علیه السلام) نخست، از طرف پیامبر اکرم

^۱ . دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۴۵، ص ۴۶۰.

^۲ . عمید، فرهنگ عمید، ص ۵۲۰.

^۳ . ابن منظور، لسان العرب، ج ۸، ص ۱۸۸.

^۴ . محمدی ری شهری، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، ص ۱۱.

(صلی الله علیه و آله و سلم) صورت گرفته است.^۱ این مطلب، در احادیث متعددی که از آن حضرت روایت شده، مطرح شده است. چنان که سیوطی از جابر بن عبدالله انصاری و ابن عباس و علی (علیه السلام) روایت کرده که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) در تفسیر آیه «ان الذین آمنوا و عملوا الصالحات اولئک هم خیر البریّه» اشاره به علی (علیه السلام) کرده و فرموده‌اند: «تو و شیعیانت» روز قیامت، رستگار خواهید بود.^۲

۲. نقش خانواده در تربیت نسل جدید از منظر تشیع

نقش خانواده در تربیت نسل جدید از منظر تشیع به عنوان یک اصل بنیادین در شکل‌دهی به شخصیت و هویت دینی فرزندان مورد تأکید قرار دارد. این نقش شامل جنبه‌های مختلفی است که در ادامه به تفصیل بررسی می‌شود.

۱-۲. الگو بودن والدین

والدین به عنوان اولین الگوهای رفتاری برای فرزندان شناخته می‌شوند. رفتارها و اعتقادات والدین به طور مستقیم بر تربیت دینی و اخلاقی فرزندان تأثیر می‌گذارد.^۳

۲-۲. محیط خانوادگی

خانواده به عنوان نخستین محیط اجتماعی، هر چند کوچک، زمینه‌ساز آشنایی کودک با آداب و رسوم دینی است. این محیط باید فضایی محبت‌آمیز و امن برای یادگیری ارزش‌های دینی فراهم کند.^۴

۳-۲. آموزش مفاهیم دینی

آشنایی فرزندان با مفاهیم دینی از سنین پایین ضروری است. والدین باید با استفاده از روش‌های مناسب، فرزندان را با اصول دین و احکام شرعی آشنا کنند.

۴-۲. ایجاد محبت نسبت به اهل بیت (ع)

تربیت فرزندان باید شامل ایجاد عشق و محبت به پیامبر اسلام و اهل بیت (ع) باشد. این محبت می‌تواند به عنوان یک عامل محرک در تقویت ایمان و دینداری فرزندان عمل کند، یکی از اصلی‌ترین

^۱ طباطبایی، محمد حسین، المیزان، ج ۱۷، ص ۱۴۷.

^۲ سیوطی، جلال الدین، الدر المنثور، ج ۸، ص ۵۸۹.

^۳ بلیغی، نقش والدین در پیشبرد و تعالی فرزندان از دیدگاه قرآن، ص ۹.

^۴ همان.

وظایف مسلمانان به خصوص شیعیان ایجاد حب نسبت به اهل بیت و امامان در فرزندان خود می باشد.^۱

۵-۲. پاسخگویی به سوالات

فرزندان در دوران کودکی و نوجوانی دارای روحیه کاوشگری هستند، پس به طبع والدین نیز باید آماده پاسخگویی به سوالات دینی فرزندان باشند و آن‌ها را در مسیر فهم بهتر دین هدایت کنند و اگر در این زمینه کوتاهی شود فرزندان دچار شبهات شده و از مسیر اصلی، یعنی اسلام منحرف می شوند.

۶-۲. توجه به نیازهای عاطفی

بر خلاف تصور عموم مردم مهم تر از مسائل مالی، مسئله ی عواطف و تربیت درست اهمیت دارد در همین راستا والدین باید با ایجاد ارتباط عاطفی قوی، احساس امنیت و اعتماد را در فرزندان تقویت کنند و نیاز های عاطفی آنها را در اولویت خود قرار دهند.^۲

۷-۲. آموزش مهارت‌های زندگی

خانواده‌ها باید فرزندان را با مهارت‌های زندگی آشنا کنند، از جمله مدیریت زمان، حل مسئله و تصمیم‌گیری. این مهارت‌ها به فرزندان کمک می‌کند تا در مواجهه با چالش‌های زندگی، تصمیمات صحیحی بگیرند که با اصول دینی همخوانی داشته باشد.^۳

۸-۲. ایجاد فضای گفت‌وگو و تبادل نظر

خانواده‌ها باید فضایی را فراهم کنند که فرزندان بتوانند آزادانه درباره مسائل دینی و اخلاقی صحبت کنند و عقاید و شبهات خویش را مطرح کرده و تا به پاسخ نرسیده اند مباحثه کنند، گفتگوها می‌تواند شامل پرسش و پاسخ درباره دین، فرهنگ، دغدغه های روزمره و مسائل روز باشد که این کار به تقویت تفکر انتقادی و فهم عمیق تر دین کمک می‌کند.^۴

۳. عوامل فروپاشی خانواده از دیدگاه قران

تزلزل بنیان نظام خانواده، از عوامل بسیار خطرناکی است که علل های متعددی دارد ولی به طور معمول، از عدم هماهنگی زن و شوهر نشئت می‌گیرد و آسیب‌های آن، نه تنها زن و شوهر و فرزندان،

^۱. کوهی، بررسی رابطه جهت‌گیری مذهبی و سبک‌های فرزندپروری، ص ۳۰ با اندکی تغییر.

^۲. جاویدی، نقش خانواده در تربیت کودک از دیدگاه امام خمینی (ره)، ص ۱۰.

^۳. همان، ص ۸.

^۴. معین الاسلام، بررسی ویژگی‌های خانواده مهدوی، ص ۳.

مدارا به معنای تحمل و سازش، همچنین پذیرش تفاوت‌ها و نواقص یکدیگر است. این ویژگی در روابط زناشویی اهمیت زیادی دارد زیرا:

۱. کاهش تنش‌ها: با مدارا، زوجین می‌توانند تنش‌ها را کاهش دهند و فضای آرام‌تری برای گفتگو و حل مشکلات ایجاد کنند.

۲. توسعه همدلی: مدارا به زوجین کمک می‌کند تا احساسات یکدیگر را بهتر درک کنند و با همدلی بیشتری با یکدیگر برخورد کنند.

۳. تقویت ارتباطات: این ویژگی باعث می‌شود که ارتباطات میان زوجین قوی‌تر شده و اعتماد بیشتری بین آن‌ها برقرار گردد.^۱

همچنین روایات متعددی راجع به مدارا وجود دارد، پیامبر اکرم (ص) نیز بسیار مدارا می‌کردند آن حضرت در مواقعی که نسبت به رفتار همسرانشان بسیار غضبناک می‌شدند در برابر آنان مدارا نموده و یک روز از آنان دوری می‌کردند از عمر بن خطاب روایت شده است: روزی بر همسرم غضب کردم؛ اما وقتی همسرم به من رو کرد، من از او انکار کردم، همسرم گفت: قسم به خدا وقتی پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) از دست همسران خود ناراحت می‌شد، فقط یک روز از آنها دوری می‌کرد، عمر می‌گوید: سراغ حفصه رفتم و جریان را از او جویا شدم او نیز این موارد را تایید کرد.^۲

۴-۴. صبر

یکی از مهم‌ترین عوامل تحکیم خانواده صبر است، اگر هیچ یک از اعضا در مقابل انجام یا عدم انجام کاری صبر پیشه نکنند زندگی به کام همگان تلخ خواهد شد از همین رو لازم است هر کدام از ارکان و اعضای خانواده صبر را لازمه کار خویش قرار دهند تا خانه محیط آرامش بخشی باشد.^۳

۴-۵. وجود عشق، مهر و محبت میان اعضای خانواده

انسان تشنه دوستی و محبت است. انگیزه بسیاری از تلاش‌ها و زحمات طاقت‌فرسای زندگی، محبت است و وجود آن در خانواده، انسان را به فعالیت و کسب معاش وامی‌دارد. حفظ حرمت و شخصیت دیگران، در گروهی احترامی است که در برخوردها از انسان ظاهر می‌گردد. رعایت این مسأله، به‌ویژه از سوی کسانی که با هم انس و الفتی دارند، باعث استحکام دوستی و گرمی روابط خواهد شد که

^۱. روحی، تحکیم خانواده و راهکارهای تقویت آن، ص ۴.

^۲. حنبل، احمد بن محمد، مسند احمد، ص ۲۶۱.

^۳. همان.

بارزترین مصداق آن خانواده است. در واقع، اخلاق نیک به مثابه روغنی است که از سایش و فرسودگی قطعات انسانی در اثر برخورد و اصطکاک مداوم جلوگیری می‌کند. امام صادق (ع) بر کوشش در مهرورزی نسبت به برادران دینی تأکید نموده است و چه نیکوست که این امر از خانواده آغاز گردد: «شایسته است مسلمانان در یاری بر مهر ورزیدن به هم کوشا باشند که خدای عزّ و جلّ فرموده است: ﴿رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ﴾^۱ مهر و محبت اعضای خانواده به هم سبب جلب رضایت و رحمت خدا می‌شود که بدیهی است چنین خانواده‌ای پایدار و سعادت‌مند است. امام سجّاد (ع) در مورد ضرورت مهرورزی به همسران چنین فرمودند: «حقّ همسرت آن است که بدانی خداوند عزّ و جلّ او را مایه سکون و همنشینی تو قرار داده است و باید بدانی که او نعمت خداوند بر توست. پس او را گرمی بدار و با او با رفق و مدارا برخورد نما و هرچند حقّ تو بر او بیشتر است، امّا حقّ او بر تو این است که با او مهربانی کنی»^۲.

علاوه بر همدلی و همراهی تقدّس حقّ شوهر بر زن چنان والاست که هم‌ردیف شرکت در جهاد فی سبیل‌الله قرار گرفته، چنان‌که امیر مؤمنان (ع) می‌فرماید: «جِهَادُ الْمَرْأَةِ حُسْنُ التَّبَعْلِ: جهاد زن، نیکو همسرداری کردن است»^۳.

۴-۶. دوری از سختگیری و اسراف

بدون شک، «اسراف» یکی از ناپسندیده‌ترین اعمال از دیدگاه قرآن و اسلام است و در آیات و روایات، نکوهش فراوانی از آن شده است. «اسراف» یک برنامه فرعونی است: ﴿...وَإِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ: ...فرعون برتری‌جویی در زمین داشت و از اسراف‌کاران بود﴾^۴ ﴿...وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ: ...و مسرفان اهل آتشند!﴾^۵ همان‌طور که از آیات هم پیداست اسراف نه تنها یکی از گناهان زننده می‌باشد بلکه سبب فروپاشی و اختلاف بین اعضا می‌شود.

۴-۷. پرهیز از سوء ظنّ آفت حسد

اعضای خانواده باید از سوء ظن نسبت به هم بپرهیزند و اگر موضوعی ذهن آنان را به خود مشغول کرد، با صراحت و صداقت آن را مطرح نمایند تا درستی یا نادرستی آن بررسی گردد. همه اعضا باید یار هم در مسیر پیشرفت باشند، چرا که سعادت خانواده در گرو سعادت فرد فرد آن است و حسد آفتی

^۱. کلینی، اصول کافی، ص ۵۵.

^۲. حرّانی، تحف العقول، ص ۳۳.

^۳. شریف الرضی، نهج البلاغه.

^۴. یونس: ۸۳.

^۵. غافر: ۴۳.

در روابط خانوادگی محسوب می‌گردد، چنان‌که در خانواده یعقوب(ع)، حسادت برادران یوسف(ع) بر او موجب جدایی اعضای خانواده از یکدیگر، هم به لحاظ بُعد مکانی و هم بُعد روحی و روانی گردید و یوسف(ع) از کانون خانواده جدا شد و یعقوب(ع) سال‌ها از پسرانش رنجیده بود. در حدیثی از مولی‌امیرالمؤمنین(ع) آمده است: «الْحَسَدُ يَنْكَدُ الْعَيْشَ: حسد زندگی را تنگ سازد»^۱.

۴-۸. رازداری و وفاداری

وفاداری از شروط همسری و عضویت در خانواده است و رازداری هم یکی از مهم‌ترین شروط وفاداری همسر است که در آیه (التَّحْرِيمُ/۳) بدان اشاره شده است. این نکته نیز بسیار اهمیت دارد که آتش خیانت، تمام خانواده‌ها را تهدید می‌کند، چرا که انبیایی چون نوح(ع) و لوط(ع) از سوی همسران خود بدان مبتلا گردیدند^۲. به هر روی، وفاداری اعضای خانواده سبب ایجاد صمیمیت و محبت می‌گردد و نیز سپری است محکم در برابر مشکلات، سختی‌ها و پشتیبانی است پایدار برای استحکام بنیان خانواده و تحکیم آن که در این زمینه هم پیش از این بحث شده است.

نتیجه‌گیری

خانواده یکی از مهم‌ترین ارکان در اسلام به خصوص شیعه به حساب می‌آید این نهاد اجتماعی کوچک اولین محیطی است که هر فرد به خود می‌بند پس نوع رفتار اعضای خانواده با یکدیگر، نحوه تعاملات همگی در فرد اثر می‌گذارد اگر فرد در خانواده پر از مهر و محبت رشد و نمو کند هم حال روحی خوبی خواهد داشت و هم در جامعه و جهت رشد آن به سوی سعادت گام بر میدارد ولی اگر برعکس این باشد فرد در خانواده ای متزلزل رشد کند نه برای خود مفید خواهد بود و نه جامعه بلکه آن فرد سمی است و همه را دچار در درسر میکند در تحقیق حاضر نویسنده به تبیین خانواده و جایگاه آن در تشیع، نقش خانواده در تربیت نسل جدید از منظر تشیع، عوامل فروپاشی خانواده و عوامل تقویت و استحکام بنیان خانواده پرداخت تا باشد که با خواندن این مقاله مخاطبان هدف خانواده سالم و موفق بسازند.

منابع

• قرآن

• نهج البلاغه

۱. تمیمی آمدی، غُزَرُ الحَکَم و دُزَرُ الحَکَم، ص ۳۳..

۲. همان، ص ۱۰.

الف) کتب فارسی

- ۱) محمدی ری شهری، محمد، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، ناشر: موسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، سازمان چاپ و نشر، مکان چاپ: قم - ایران، چاپ دوم، سال چاپ: ۱۳۸۹ ه. ش.
- ۲) طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن. فارسی، قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی، تهران: رجا، ۱۳۶۷.

ب) کتب عربی

- ۴) ابن منظور، محمد بن مکرم، (بی تا)، لسان العرب، بیروت: دار الحیاء التراث العربی، ۱۴۱۴.
- ۵) کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
- ۶) تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۶۶). غُرر الحِکَم و دُرر الکَلِم. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۷) حرّانی، حسن بن علی. (۱۳۶۳). تحف العقول. قم: جامعه مدرّسین.
- ۸) شریف الرّضی، محمد بن حسین. (۱۳۸۷ ق.). نهج البلاغه. نسخه صبحی صالح. بیروت: بی نا.
- ۹) ابن حنبل، احمد بن محمد، ابن مسند، ناشر: دار إحياء التراث العربی، لبنان - بیروت ۱۴۱۲ ق - ۱۹۹۱ م.
- ۱۰) ابن عباس، عبدالله بن عباس، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور مکتبه آیت الله المرعشی النجفی (ره)، قم - ایران، ۱۴۰۴ ق

ج) مقالات و فصلنامه ها

- ۱۰) روحی، زهرا تحکیم خانواده و راهکارهای تقویت آن، طهورا سال چهارم زمستان، ۱۳۹۰ شماره ۱۱.
- ۱۱) کریمی زند، محسن، بررسی رابطه جهت گیری مذهبی و سبک های فرزند پروری با الگوی فرزند پروری سالم، کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، ۱۳۹۳.
- ۱۲) بلیغی، ریحانه، نقش والدین در پیشبرد و تعالی فرزندان از دیدگاه قرآن، isna.ir/xdKnqQ.
- ۱۳) جاویدی، طاهره، نقش خانواده در تربیت کودک از دیدگاه امام خمینی (ره)، : مجموعه مقالات کنگره بررسی اندیشه و آثار تربیتی حضرت امام خمینی (س).

۱۴) بستان (نجفی)، حسین. ۱۳۸۸. اسلام و تفاوت های جنسیتی در نهادهای اجتماعی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۱۵) حسن زاده، صالح، عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی، پژوهشنامه معارف قرانی، اسفند ۱۳۹۹.